

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ І ЗАСНУВАННЯ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Історія міста Ніжина, що на Чернігівщині – багата на імена видатних церковних діячів, серед них і брати Яворські: митрополит Стефан та протоієрей Павло. Перший був намісником Патріаршого престолу в Росії, а другий – настоятелем Ніжинського Миколаївського собору. Разом вони збудували в Ніжині чоловічий Благовіщенський монастир, який був названий „Назаретом Богородиці”. Будівництво обителі тривало 14 років (1702–1716) на кошти митрополита С. Яворського при безпосередній участі його брата протопопа П. Яворського.

Стефан Яворський (1658–1722) – один з видатних представників латино-польської схоластичної освіченості, які зробили значний внесок у розвиток української культури XVII – початку XVIII ст. Народився Симеон Яворський, так звали майбутнього митрополита, у 1658 р. у польському містечку Яворів. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. його родина переїхала з Польщі до Правобережної України в село Красилівку, неподалік від Ніжина. В 1673 р. він вступив до Києво-Могилянської колегії, в якій навчання проходило латиною, і по закінченню в 1684 р. Поїхав спочатку до Львова, а потім до Любліна, де слухав лекції з філософії, а пізніше в Познані та Вільно вивчав богословські науки. Відомо, що до єзуїтських шкіл вихідці з Малоросії допускалися лише після зречення православної віри, тому С. Яворський прийняв католицтво з ім'ям Станіслава-Симона і дав клятву на вірну службу римському престолу¹.

У 1689 р., отримавши ступінь магістра філософії та теології, С. Яворський повернувся до Києва і знову прийняв православну віру та постригся в ченці, а наступного року Варлаам Ясинський, київський митрополит, призначив його професором київської колегії. Вступивши на кафедру, він упродовж восьми років викладав риторику, філософію та богослов'я. Не забарилася слава про нього і як про відомого проповідника: в 1700 р. він входив до складу посольської делегації від Київського митрополита до царя Петра I. Його проповіді справили на монарха

глибоке враження, і волею самодержця він був зведений у сан митрополита Рязанського та Муромського, а коли спочив патріарх Адріан, його призначили намісником Патріаршого престолу. Відчуваючи опозиційність духовенства щодо реформ у державі, Петро I так і не дозволив обрати нового патріарха, тому С. Яворський обіймав цю посаду понад 20 років, а в останній рік свого життя був призначений президентом утвореного Петром I Синоду. Однак слід наголосити, що перебуваючи на чолі руської церкви, він залишився вірним тому католицько-схоластичному світогляду, який склався в попередні роки.

У 1702 р. померла мати митрополита, поховали її в с. Красилівка Козелецького повіту, а місцевій церкві він подарував Євангеліє з написом: „Смиранный Стефан Яворський, милостью Божией Митрополит Рязанский и Муромский, 23 апреля 1702 года, дал сие Евангелие в храм Покровы Пресвятой Богородицы, в село Красиловку, за спасение души родительки своей Евфимии, в том же пречестном храме опочивающая, ей же вечная память буди”².

Як справжній вихованець католицької школи, С. Яворський завжди був проти різноманітних протестантських віровчень, які набули широкого поширення в Петровську добу. Негативне ставлення до протестантизму знайшло своє відображення в його творі „Камень веры”, в якому він як захисник православ’я бачив надійний засіб для подолання лютеранства та кальвінізму³. Вороже ставлення до протестантів призвело до недружелюбних відносин митрополита з Ф. Прокоповичем – прибічником протестантських ідей. С. Яворський вважав, що духовенство та чернецтво не повинні підпорядковуватися владі государя і все своє життя відстоював ідею патріаршества на кшталт папства в Римі, а до Синоду, закладу запозиченому з протестантської церковної практики, він ставився доволі негативно.

Вся його літературна діяльність у московський та петербурзький періоди життя спирається на католицьких богословських авторів. І форма викладу, і ідеї його творів та проповідей віддзеркалюють у собі риси католицької літератури XVI – XVII ст. Гуманістичний рух, нові відкриття наукової думки пройшли повз його увагу, якщо вони і ставали йому відомими, то викликали лише засудження. Таке строго витримане католицьке світосприйняття митрополита скоро призвело

до погіршення стосунків не тільки з Ф. Прокоповичем, а й Петром I. І це не дивно, оскільки С. Яворський не міг підтримувати государя, який високо цінував М. Лютера, влаштовував антипатріарші свята і намагався остаточно знищити минулу владу та авторитет духовенства. Він не приєднався до прихильників реформи, а з окремих питань, навпаки, зблизився з прихильниками старої церкви, які поклали свої надії на царевича Олексія. На ґрунті розриву з Петром I С. Яворському довелося пережити немало потрясінь, від яких його не змогли захистити ні сан, ні високе положення в церковній ієрархії⁴.

17 березня 1712 р. з нагоди тезоіменитства царевича Олексія С. Яворський промовив повчання „О хранении заповедей Господних”. Зазвичай відсторонений та схоластичний в своїх проповідях, на цей раз він дав волю почуттю відрази, піддав критиці новий закон про фіскалії, зробив висновки відносно становища Росії та навіть звернув увагу на особисте життя государя. Він називав царевича особливим охоронцем заповідей Божих, єдиною надією Росії, а його перебування за кордоном порівняв із безпритульним життям. Ця проповідь справила негативне враження на Петра I, і в результаті С. Яворському було заборонено проповідувати та з'являтися на церковній кафедрі протягом трьох років⁵. Це підозріле ставлення до митрополита особливо проявилось під час суду над царевичем Олексієм у 1718 р. та в справі божевільного Левіна, якого судили в 1722 р. за публічне проголошення государя антихристом. Залучений до цієї справи самим же Левіним, С. Яворський через похилий вік вже не міг з'явитися до Синоду, щоб свідчити, тоді, 6 липня 1722 р., представники Синоду та Сенату прийшли додому до С. Яворського і там допитували хворого, помираючого митрополита, звинувачуючи його в скоєнні державного злочину. Покаранням могло бути як позбавлення сану, так і страта.

Необхідно зазначити, що в Синоді положення С. Яворського було подвійним, призначивши його головою новоствореної колегії, Петро I намагався лише використати ту повагу, з якою до нього ставилися консервативні кола російського духовенства, фактичного ж впливу на справи Синоду С. Яворський не мав: цей вид діяльності належав прибічникам государя – віце-президентам Ф. Прокоповичу та Ф. Яновському. Оточений зовнішньою повагою, проте безсилий

противник тієї нової течії, яка затвердилася в російському церковному житті, в атмосфері підозри та недовіри, а до того ж знесилений постійними хворобами С. Яворський доживав свої останні дні. Він на власному досвіді переконався, якими огидними, низькими та непотрібними бувають слава та високі титули.

За характером та складом розуму митрополит був людиною, створеною для спокійного споглядального життя. Вивчення релігійних текстів, складання проповідей та повчань – це та сфера діяльності, яка більш за все була йому до вподоби, адміністративна робота значно менше цікавила його. Ще у 1700 р., дізнавшись про намір Петра I посвятити його в митрополити, С. Яворський неодноразово звертався до монарха з проханням дозволити йому повернутися до Києва. Навіть у день, призначений для обряду, коли патріарх та архієреї очікували його в Хрестовій палаті і вже почалося служіння, С. Яворський зробив спробу втечі до Донського монастиря.

Отримавши посаду митрополита, він не скоро примирився з дійсністю. Влітку 1706 р., перебуваючи разом із Петром I у Києві, він знову став просити дозволу залишитися тут назавжди. Проте той не дав згоди, а після від'їзду государя митрополит просив у боярина Стрешнева те саме. Довго останньому довелося переконувати С. Яворського, вказуючи як на царську милість, так і на можливість покарання, аж доки впертий митрополит не змирився з власною долею. В листі до свого приятеля Д. Ростовського від 1707 р. С. Яворський вказував на незадоволення покладеними на нього обов'язками, які, на його думку, і розум засліпили, і здоров'я відняли, і душу понівечили. Всіма силами він рвався з Москви і жадав переїхати до Києва, бо там його чекав відпочинок та спокійне життя, при якому можна було б займатися літературною діяльністю. А тут серед різноманітних турбот він все забув, і стрімкість розуму змінилася його сухістю. Він все віддав заради служби для інших і після себе йому нічого залишити, окрім праху⁶.

Не знайшовши шляхів позбавлення від встановлених обов'язків, С. Яворський кілька разів схилявся до думки про прийняття схими. Чутки про це ходили в 1710 р., коли він жив у Рязані. Передбачаючи невдоволення государя, А. Мусин-Пушкін відправив до митрополита дяка з листом, щоб утримати його від

відвертого кроку, і всім архімандритам та священникам заборонив проводити постриг. У 1712 р. С. Яворський знову просив государя звільнити його з посади митрополита і відпустити до Донського монастиря. Адміністративна повинність сильно пригнічувала його, на цій ниві він не знайшов ні енергії, ні талантів та не робив важливих кроків для вдосконалення церковного життя. Та була одна справа, в якій С. Яворський знаходив відпочинок і душевний спокій – це будівництво в Ніжині, біля місця його другої батьківщини, монастиря на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. Спочатку він думав збудувати тільки храм у пам'ять Благовіщення Божої Матері.

Собор був закладений у 1702 р. і з того часу всі роботи проводилися під пильним наглядом протопопа П. Яворського, хоча митрополит і сам намагався перебувати в центрі подій та знати всі подробиці з цього приводу. В листі до брата С. Яворський вказував, що архітектором собору він призначив Григорія Устимова, якого характеризував як висококласного майстра. За роботу митрополит мав заплатити йому 7 000 крб. сріблом і вже дав задаток 1 000 крб. Дуже прискіпливо він ставився до обрання місця для будівництва та піклувався, щоб фундамент та ґрунт були міцними⁷. Серед інших майстрів, які приймали участь у будівництві та оздобленні Благовіщенського собору, збереглися відомості про ієромонаха Германа, який писав ікони для іконостасу нового храму⁸.

Коли будівництво було майже завершено, С. Яворський переконав государя відпустити його на освячення собору. Не встиг він виїхати в дорогу, як Петро I надіслав лист, в якому вимагав, щоб митрополит негайно повернувся до Петербургу. 24 грудня 1714 р. С. Яворський написав государю листа з тим же проханням, проте той не звернув на нього уваги. Здогадуючись, що государ турбується, як би він не залишився в Малоросії назавжди, митрополит присягав, що навіть і не думав про втечу, і що по закінченню освячення одразу ж повернеться до Петербургу. В 1716 р. він нарешті отримав бажаний дозвіл, і 22 липня 1716 р. храм освятили. На урочистій церемонії були присутні І. Кроковський – митрополит Київський та Галицький, А. Стаховський – архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський і К. Шумлянський – єпископ

Переяславський. Тоді й стало зрозуміло, що такому багатому та чудовому храму не достатньо бути звичайною парафіяльною церквою. Його велич, центральне розташування в місті та висока посада засновника була причиною того, що після освячення в усіх присутніх виникла ідея перетворити собор на монастир і назвати його Назаретом Богородичним⁹. Проте в історичних матеріалах зустрічається думка, що вже з самого початку будівництва собору С. Яворський збирався влаштувати при ньому монастир, але не виказував своїх намірів завчасно. Свідченням цьому є власна записка митрополита, пов'язана з перемогою Петра I над шведським королем Карлом XII під Полтавою в 1709 р.: „Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе, Богом дарованной всероссийскому самодержцу Петру великому...”¹⁰. Таке висловлювання дозволяє припустити, що Благовіщенський собор з самого початку планувався як центральний храм майбутнього монастиря, або під час його будівництва митрополит змінив свої плани.

Після освячення досить швидко було вирішено і питання про забезпечення обителі. В Ніжині здавна існував чоловічий Ветхоріздвяний (Георгієвський) монастир. Він знаходився за межами міста на високому пагорбі біля р. Остер і користувався відносно забезпеченим матеріальним становищем. Всі справи щодо оформлення приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря С. Яворський доручив київському митрополиту І. Кроковському. В листі до гетьмана І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. він сповіщав його про бажання С. Яворського відкрити архімандрію при Благовіщенському соборі і підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці¹¹. Отримавши дозвіл гетьмана, І. Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднанню до нього Ветхоріздвяної обителі, а в 1717 р. С. Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу¹².

Першим настоятелем Благовіщенського монастиря був Модест І Ільницький (1716 – 1719), обраний самим митрополитом з намісників Києво-Печерської лаври 13 листопада 1716 р. На його ім'я відома жалувана грамота імператора Петра I на володіння хутором Д. Максимовича та його двором у Ніжині. Наступним

архімандритом невдовзі став Єпіфаній Тихорський (1719 – 1721). Він не раз звертався до гетьмана І. Скоропадського з жалобами з приводу різноманітних безпорядків, що відбувалися в монастирських володіннях. Це було початком загострення відносин між монастирем та його вотчинами, які потім не раз тяжко позначалися на матеріальному становищі обителі. Окрім цього, в 1720 р. він завів у Ніжинській обителі спеціальний синодик для поминання померлих царського роду, Синоду та духовних благодійників. У 1721 р. архімандритом став Сава Шпаківський (1721 – 1729). Про становище монастиря в цей час можна судити з наступних відомостей: після перевірки в 1722 р. кафедральні ревізори виявили, що з початкової суми 11 055 крб., призначеної для влаштування обителі, в монастирі залишилося лише 4 860 крб., через що С. Яворський у своєму листі називав монастирську братію „марнотратцями”.

Однак, не дивлячись на такий перебіг подій, митрополит не обмежився лише влаштуванням обителі, він постійно дбав про її стан аж до самої смерті. Майже кожного року С. Яворський надсилав туди гроші чи коштовні подарунки, але найбільше він хотів створити при монастирі колегію освічених ченців, які б на прикладі ченців католиків, будучи матеріально забезпечені, жили строго, розвивали ораторські здібності та займалися складанням власних проповідей, тобто були такими, яким був С. Яворський у свої кращі літа. З цією метою він заповів монастирю власну колекцію книг. Роблячи цей крок, митрополит вказував на те, що в обителі має бути бібліотека, щоб ченці могли проповідувати слово Боже та народ повчати¹³.

Намір заповісти книги Ніжинському Благовіщенському монастирю виник у С. Яворського не одразу. Спочатку він хотів передати їх своєму племіннику С. Шумському, який навчався тоді у Львові, а пізніше був професором Московської академії. 3 квітня 1721 р., відчуваючи, що наближається пора „в путь выбираться”, і хвилюючись, як би його зібрання, яке нараховувало на той час більше 600 книг, не потрапило в чужі руки, С. Яворський написав листа протопопу П. Яворському з проханням викликати зі Львова і направити до нього С. Шумського¹⁴, щоб у формальному порядку, через заповіт, передати йому своє духовне багатство. С. Шумський, можливо, не захотів переривати навчання і не

відізвався на заклик С. Яворського. Тоді в жовтні 1721 р. він заповів бібліотеку Ніжинському монастирю. Під час передачі книг було складено два каталоги, завдяки чому можна отримати повні відомості про бібліотеку С. Яворського в останні роки його життя.

15 листопада 1722 р. він написав свій останній заповіт, в якому передав архімандриту монастиря С. Шпаківському 3 300 крб. через ктитора Д. Володьківського для виконання передсмертних побажань:

- прикрасити собор розписами, як це почали робити біля вівтаря;
- збудувати трапезну та розмістити там бібліотеку;
- влаштувати дзвіницю з годинником;
- богодільню замурувати;
- у Ветхоріздвяному монастирі звести невеличку кам'яну церкву та покрити її жерстю;
- викупити двори, які належать грецькій общині, для збільшення площі монастиря;
- до наявної в монастирі міді докупити ще необхідну кількість і вилити дзвін для Благовіщенського собору;

У заповіті С. Яворський підписався: „Смиренный и не достойный митрополит Рязанский Стефан, архигрешник”¹⁵.

24 листопада 1722 р. видатний український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський та Муромський Стефан Яворський помер у Москві. За своє життя він створив значний доробок філософських трактатів, проповідей, повчань та віршів, у яких постійно виступав проти підпорядкування церкви світській владі, але найважливішою і найбільшою справою всього життя митрополита було будівництво Благовіщенського собору та влаштування при ньому обителі в м. Ніжині. Завдяки постійному піклуванню митрополита монастир досить швидко став значним релігійним та культурним центром регіону.

Джерела та література

1. Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – №1. – С. 45 – 43.

2. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1861. – №6. – С. 323.
3. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 13.
4. Терновский Ф. Вказана праця // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – № 3. – С. 237 – 290.
5. Терновский Ф. Вказана праця // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – №6. – С. 139 – 140.
6. Терновский Ф. Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. – К., 1866. – №4. – С. 544 – 547.
7. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второкласный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – №19. – С. 622 – 625.
8. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні // Сіверянський літопис. – 1997. - №6. – С. 52.
9. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С. 17 – 37.
10. Белоусович Л. Вказана праця // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – №19. – С. 629.
11. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к ЧЕИ. – 1861. – №6. – С. 328.
12. Хойнацкий А. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен», и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – С. 13.
13. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XIX – XXIII.
14. Письмо Стефана Яворского к брату Павлу, протопопу Нежинскому, с просьбой прислать к нему Сильвестра Шумскаго // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. I – IV.
15. Завещание последнее. [Москва] 15 ноября 1722 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XL – XLI.